

СУТНІСТЬ, ЗМІСТ І ЦІЛІ ПОКАРАННЯ: ОКРЕМІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ

Меркулова В. О.

Все частіше в сучасній кримінально-правовій доктрині висновки щодо доцільності й ефективності покарання базуються на позиції невідповідності чинної системи покарань сучасним реаліям, не спроможності досягнення мети виправлення та реадaptaції злочинця, отже, наявності кризи покарання як такої. Проте вихід вбачається в кардинально різних напрямках реформування інституту покарання. Якщо умовно систематизувати запропоновані варіанти перетворень на рівні покарання, то доцільним є виокремлення наступних позицій.

Безумовним є те, що негативна реакція держави на вчинення особою злочину невеликої тяжкості потребує нового підходу. Тож на увагу заслуговує досить гуманний підхід, відповідно до якого слід взагалі відмовитися не лише від застосування покарання, а й по можливості від всієї системи кримінально-процесуального механізму реагування на вчинений злочин. Тож відмовитися від кримінального переслідування, кримінальної відповідальності та покарання як наслідку вчинення суспільно небезпечного діяння [1, 14-15]. Проте, як на нашу думку, більш оптимальною реакцією на вчинення особою злочину невеликої тяжкості (а в окремих випадках і середньої тяжкості) є розширення сфери не лише не притягнення за певних умов до кримінальної відповідальності, а застосування різних форм кримінальної відповідальності, не пов'язаної з призначенням і реальним виконанням покарання [7, 103-128].

Насторожують пропозиції вітчизняних вчених, які майбутню трансформацію покарання вбачають в його перетворенні в заходи некарального впливу. Доводять доцільність перетворення системи каральної юстиції в систему некарального впливу, засновану на принципах поновлення особистості злочинця, а якщо це неможливо, "його ізоляції доти, поки це необхідно, щоб позбавити його можливості заподіювати шкоду" [13, 295, 296]. Протиріччя полягає в тому, що ізоляція злочинця без встановлення терміну та заходи некарального впливу - це досить протилежні напрямки трансформації покарання. І перше, по суті, є суворим покаранням.

Проте досить крайньою вважаємо позицією вчених, які пропонують всі види покарань, пов'язані з ізоляцією людини від суспільства й поміщенням в установи виконання покарань, замінити на "заходи психологічної та психіатричної допомоги залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину й ступеня психічного відхилення чи захворювання" [11, 207]. Установи по виконанню покарань переобладнати в медичні заклади з відповідним рівнем санітарії. Підставою для звільнення осіб (умовно-дostroково, за амністією тощо) вважати стан виправлення - одужання [11, 207].

Що стосується останнього запропонованого варіанту перетворення на рівні покарання, кримінологічна наука цей етап вже проходила. На початку й до середини ХІХ ст. вченими вже відмічалася криза класичної школи кримінального права, обґрунтовувалася позиція щодо того, що час покарання як ефективного фактору впливу на злочинність минув, що слід шукати нові заходи впливу, які спроможні захистити суспільство від злочинності. Відповідно до антропологічного підходу пояснення причин

злочинності, злочинець - це особливий природний тип людини, яка вчиняє злочин унаслідок багатьох особистісних властивостей органічного характеру, яка є скоріше хворою, ніж винною. У подальшому підхід до злочинців як до хворих людей був властивий і представникам теорії соціального захисту, які вважали, що злочинці більш заслуговують на співчуття, ніж на ненависть. На їх думку, суспільство має зосередитися не на загальній і спеціальній превенції (шляхом залякування та виправлення), а на захисті суспільства від соціально небезпечних осіб, яких мали ізолювати й лікувати. Термін цієї ізоляції (довічної чи строкової) мав залежати від психоантропологічних висновків керівництва установи [3, 50, 53].

Тож чи маємо ми розуміти, що запровадження заходів психологічної та психіатричної допомоги (залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину) - це заклик до того, щоб відмовитися від покарання як такого? Наскільки це доцільно? Будь-яка гуманізація повинна мати певні межі, зумовлені зростанням тяжкої насильницької, корисливо-насильницької злочинності, особливо небезпечної злочинності у сфері економіки. Реформування у сфері застосування кримінально-правових заходів, які є змістом кримінальної відповідальності, безумовно, є актуальним і доцільним. Проте не шляхом усунення найсуворішого виду кримінальної відповідальності - покарання як такого, а звуження сфери його застосування, подальшого дослідження сутності, змісту та цілей покарання як міждисциплінарного інституту.

Виокремлення свого часу кримінально-виконавчого права в самостійну галузь права призвело закономірно до того, що дослідження інституту покарання, його результативності здійснюється паралельно як з позиції суто кримінального права (а отже, стосуються більшою мірою поняття, сутності та цілей покарання), так і нової галузі кримінально-виконавчого права (раніше виправно-трудового права) щодо суто реалізації карально-виховного процесу під час виконання (відбування) покарання. Проте виконання покарання - це не доповнення, а складова кримінального права як матеріальної галузі права, оскільки саме в практичній реалізації правообмежень і полягає суть і зміст будь-якого покарання. Оцінка результативності покарання - це його комплексна оцінка на всіх етапах кримінального правосуддя, від призначення до виконання.

Сутність покарання (з певною долею умовності) маємо визнати як суто кримінально-правову категорію. Вона відтворює те головне, узагальнене - чим є покарання в житті суспільства. За чинним кримінальним законодавством, покарання є заходом державного примусу, полягає в обмеженні прав і свобод засудженої особи. З етимологічної точки зору, здійснити примусовий вплив на особу означає понудити її зазнати певного негативного впливу. Примусово - те, що здійснюється під примусом, поза волею особи [8, 483]. Караюча сутність будь-якого покарання - це примус зазнати винною особою позбавленню особистого, майнового, іншого характеру.

Проте міждисциплінарний характер покарання відтворюється в його змісті. Зміст покарання - це обсяг кари, властивий певному конкретному покаранню. Саме на цю-

му рівні караючі властивості покарання (обсяг, характер позбавлень та обмежень прав, інтересів особи) оцінюються, виходячи зі змісту кримінальних і кримінально-виконавчих норм. Характеристика виду покарання в Загальній частині КК, термін і вид покарання, визначені в санкції статті Особливої частини КК, лише частково відтворюють зміст покарання. Конкретний обсяг правових обмежень відтворюється саме в процесі реалізації покарання. Справедливим є твердження, що кримінально-виконавче законодавство конкретизує зміст покарання, наповнює його новими елементами - порядком і умовами виконання та відбування покарання [4, 93; 6, 58-59]. Специфічність змісту конкретного виду покарання залежить від певного правового статусу засудженого (обсягу обмежень і позбавлень прав та свобод під час відбування покарання), певного правового порядку умов виконання й відбування цього покарання (режимних вимог), навіть від місця утримання тощо. Тож конкретна реалізація покарання на стадії його виконання (відбування) розкривають повністю конкретний зміст покарання.

Тим більш на соціальному та індивідуально-психологічному рівнях саме особливості відбування покарання, порядок і умови його виконання сприймаються як реальна кара, яку має застосувати держава до злочинця. Це один із чинників, який пояснює той факт, що застосування судом інших форм кримінальної відповідальності, не пов'язаної з реальним відбуттям покарання, зазвичай розцінюється як безкарність.

Якщо дотримуватися того, що суттєвою складовою змісту покарання є саме обсяг правообмежень, якого засуджена особа зазнає під час відбування покарання (особливо покарання у виді позбавлення волі), то й ставлення до цілей покарання має бути як до результату "різного рівня узагальнення" [9, 111]. У цій частині ми не погоджуємося з думкою М.І. Хавронюка, який вважає, що "визначення мети кримінальної відповідальності (і мети покарання як основного способу її реалізації) має бути узгоджено з метою кримінального закону" [12, 153].

Вважаємо, що підставою для розмежування мети кримінального закону та мети кримінальної відповідальності (покарання) має стати наявність дещо різних функцій, завдань кримінального законодавства й специфічних його інституцій. Чинне кримінальне законодавство містить досить розгалужену систему заходів кримінально-правового впливу, форм кримінальної відповідальності, видів покарання, які мають узгоджуватися на різних рівнях - кримінального законодавства загалом, кримінальної відповідальності як такої. Досягнення цілей інституту кримінальної відповідальності та покарання є проміжними на шляху до досягнення більш узагальненої мети. На справедливу думку С.В. Полубинської, "цілі галузі права конкретизуються в цілях її головних інститутів" [10, 97].

Відповідно до змісту ст. 1 КК України завданням кримінального законодавства є *охорона* певних суспільних цінностей і запобігання злочинам. У цьому разі мета кримінального законодавства є більш загальною, має стосуватися всіх випадків вчинення суспільно небезпечного діяння. Злочин є результатом впливу на особу комплексу негативних явищ соціально-економічного, психофізичного, політичного, ідеологічного тощо характеру. Отже, і підходи до поновлення справедливості, порушеної злочинцем, запобігання злочинам мають бути теж комплексними - такими, що нададуть досить широкі можливості в застосуванні альтернативних заходів впливу на вину особу. Останні мають застосовуватися, коли

є достатні підстави не притягати особу до кримінальної відповідальності взагалі, обмежитися застосуванням інших кримінально-правових заходів, які не охоплюються поняттям кримінальної відповідальності. Їх застосування зазвичай не містить у собі елементів кари й спрямоване саме на попередження вчинення з боку особи нового діяння, а отже, охорону певних суспільних цінностей.

Цілі покарання щодо цілей кримінального законодавства є цілями нижчого порядку. Покарання відповідно до ст. 50 КК має на меті кару, виправлення засудженої особи, запобігання злочинам. Цілі кримінальної відповідальності кримінальне законодавство безпосередньо не визначає. Наявність підстав застосування кримінальної відповідальності, а тим більш реального виконання покарання, свідчить про більш значний ступінь суспільної небезпеки діяння та особи, яка його вчинила. Останнє зумовлює доцільність визначення до цієї категорії злочинців мети кари та виправлення, які в результаті мають справити превентивний вплив на винну особу, попередити вчинення нових злочинів. Мета кари - реалізації каральної сутності будь-якого покарання, є необхідною складовою досягнення більш загальної мети - поновлення соціальної справедливості. Соціальна справедливість покарання досягається саме його карючими властивостями, шляхом обмеження прав і свобод засудженого. Як відомо, злочин є запереченням права. Покарання є запереченням злочину, засобом повернення стану порушеного права. Вважаємо, що мета відплати (кари), встановлення порушених злочинцем цінностей і прав, є першочерговою. Стверджуючи, що "покарання має на меті не тільки кару...", законодавець визнає кару головною сутністю й метою покарання, що зумовлено необхідністю задовольнити почуття справедливості потерпілого та суспільства.

До сьогодні на сторінках спеціальних видань досить по-різному вирішується це питання: від стверджень, що кара є лише сутністю покарання [2, 56-80], до твердження, що кара є лише метою покарання [5, 205, 207]. Проте характерним є те, що вчені, які переважно дотримуються позиції, що кара не є метою покарання, визнають наявність такої мети щодо осіб, яким призначається довічне позбавлення волі, смертна кара [2, 56-80; 12, 156-157]. Отже, кара все ж таки є метою покарання.

Виходячи з того, що покарання є міждисциплінарним інститутом, основний зміст якого складають саме правообмеження, які реалізуються під час виконання (відбування) покарання, його цілі, визначені в кримінальному й кримінально-виконавчому законодавстві, мають співпадати. За чинним кримінально-виконавчим законодавством, у ст. 1 КВК визначається лише мета виправлення, ресоціалізації та запобігання злочинів. Визначення як мети одного із завдань діяльності установ по виконанню покарання реалізації кари (як певного обсягу правообмежень) має позначитися на визначенні розумним чином мінімально достатнього обсягу цих правообмежень як таких, що з урахуванням характеру злочину й властивостей особи, не спричинять соціальної втрати особи для суспільства. Ця суворість має бути дозованою, з чітко визначеними межами. Механізм гарантій дотримання права на безпеку засудженого під час відбування покарання має бути підкріплений відповідальністю персоналу установ по виконанню покарання. Актуальності набуває проблема доцільного розмежування заходів примусового та зоохочувального характеру, виокремлення безпосередньо примусових виховних

заходів впливу від заходів, проведення яких базується на інтересі й добровільній участі засудженої особи, - а отже, створення підстав для виникнення бажання в засудженого самоудосконалюватися, виправитися, підготуватися до нових умов після звільнення. На нашу думку, саме конкретизація й відмежування законодавцем функцій адміністрації кримінально-виконавчої установи, спрямованих на реалізацію кари та виправлення сприятимуть ефективній реалізації соціально-відновлювальної функції покарання на стадії його виконання. Отже, доцільною є редакція ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу, що за змістом передбачає вказівку на те, що "Кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою реалізації кари..." (і далі по тексту ст. 1 КВК).

Підсумовуючи зазначене, маємо дійти наступних висновків.

По-перше, погроза реалізації державою примусу щодо особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, залишатиметься ще довго важливим інструментом захисту найважливіших суспільних відносин. Примус зазнати певних обмежень особистих благ - це сутність будь-якого виду відповідальності за вчинення поведінки, не сумісної з правилами співжиття в суспільстві. У громадській свідомості найсуворіша негативна реакція держави - кара є сутністю саме покарання. Заміна понять не змінить ставлення до покарання як засобу поновлення соціальної справедливості шляхом реалізації позбавлень і обмежень.

По-друге, однією з властивостей чинної системи заходів кримінально-правового впливу є її складність, оскільки вона містить декілька підсистем, яким властиві свої ознаки й особливості, свої функції та завдання. Це й заходи кримінально-правового впливу, які охоплюються чи не охоплюються кримінальною відповідальністю, суто кримінальна відповідальність, її найсуворіша форма - реальне виконання покарання. Відповідно, існування системи (кримінальне законодавство) та її підсистем (кримінальна відповідальність, покарання) допускають можливість співіснування й доповнення узагальнених цілей, яких дотримувався законодавець, формулюючи кримінальний закон (охорона суспільних цінностей, запобігання злочинам), та більш вузьких і конкретних цілей, на які спрямована кримінальна відповідальність і покарання стосовно найнебезпечніших злочинців (кара, виправлення, ресоціалізація та спеціальне попередження). За чинним законодавством, цілі кримінальної відповідальності та покарання співпадають. Вважаємо інститут кримінальної відповідальності за обсягом, видами впливу, колом суб'єктів особливим і самодостатнім, таким, що не може зводитися до покарання (його цілей), а отже, передбачає визначення більш узагальнених цілей, ніж цілі покарання. Це можуть бути цілі поновлення соціальної справедливості та запобігання злочинам.

По-третє, цілі покарання на рівні призначення й виконання мають співпадати, оскільки сутність і зміст покарання знаходить своє відтворення саме в його реалізації. Отже, цілі, які ставить законодавець перед покаранням (як-то кара, виправлення тощо), у дійсності досягнуть певних результатів саме під час виконання (відбування) покарання, коли буде здійснена практична реалізація позбавлень і обмежень особистого, майнового та іншого характеру, наступлять позитивні зміни в особистості засудженої особи.

Література

1. Головка Л.В. Альтернативи уголовному преследованию в современном праве. - СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2002. - 544 с.
2. Денисова Т.А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій: дисер. на здобуття наук. ступ. доктора юрид. наук за спец. 12.00.08 - кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Денисова Тетяна Андріївна. - Київ: Національна академія наук України. Інститут держави та права ім. В.М. Корецького, 2011. - 505 с.
3. Иншаков С.М. Зарубежная кримінологія. - М.: Издательская группа ИНФРА М - НОРМА, 1997. - 383 с.
4. Іскендеров Ф.Ш. Зміст виконання покарання // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - № 3. - 1999 р. - С. 93.
5. Козаченко О.В. Кримінально-правові заходи в Україні: культурно-антропологічна концепція: дисер. на здобуття наук. ступ. доктора юрид. наук за спец. 12.00.08 - кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Козаченко Олександр Васильович. - Одеса: Національний університет "Одеська юридична академія", 2012. - 428 с.
6. Мелентьев М.П. Обеспечение реализации уголовного-правовой кари - функция исправительно-трудового права // Проблемы юридической ответственности и исполнения наказания в свете Конституции СССР: Сборник научных трудов. - Рязань: РВШ МВД РФ, 1981. - 159 с.
7. Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти: Монографія. - Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2007. - 225 с.
8. Ожегов С.И. Словарь русского языка /Под ред. Чл.корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. - 20-е изд., стереотип. - М.: Рус. Яз., 1988. - 750 с.
9. В.М. Пуйко Мета кримінального покарання: історико-правовий аналіз. Бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. Проблеми пенітенціарної теорії і практики. - № 6, 2001. - Київ, МП Леся, 2001. - С. 108-115.
10. Полубинская С.В. К вопросу о целях наказания // Проблемы совершенствования уголовного закона. - М.: АН СССР Институт государства и права, 1984. - 149 с.
11. Рибак О.О. Криза покарань, пов'язаних із ізоляцією від суспільства: нові підходи до вирішення // Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: Матеріали науково-практичної конференції (м. Одеса, 9 жовтня 2009 р.). - Одеса, 2009. - 622 с. - С. 207.
12. Хавронюк М.І. Кримінальні кодекси європейських держав про поняття покарання та його мету // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень / За заг. Ред. д-ра юрид. наук, професора А.А. Музики. - К.: КЮІ ХНУВС, 2005, 688 с.
13. Шиманський Ф.В. До питання мети покарання в теорії кримінального права // Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: Матеріали науково-практичної конференції (м. Одеса, 9 жовтня 2009 р.). - Одеса, 2009. - 622 с. - С. 295, 296.

Меркулова В. О.

*доктор юридичних наук, професор
професор кафедри кримінального права
та кримінології ОДУВС
Надійшла до редакції: 01.06.2013*